

ANDRZEJ STASIAK, BOGDAN WŁODARCZYK

WYDZIAŁ NAUK GEOGRAFICZNYCH

UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO

JOLANTA ŚLEDZIŃSKA

POLSKIE TOWARZYSTWO

TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZE

WCZORAJ, DZIŚ I JUTRO KRAJOZNAWSTWA

Wprowadzenie

Coraz szybciej zmieniający się świat, postępujące procesy integracji i globalizacji, przenikanie się kultur, błyskawiczna dyfuzja innowacji, rozwój turystyki masowej i tzw. przemysłu czasu wolnego – to tylko niektóre z wielu zjawisk skłaniających do zadumy nad miejscem krajoznawstwa we współczesnym społeczeństwie. Okazja do refleksji jest przy tym niezwykle – 110. rocznica powstania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W ramach dyskusji na ten temat można postawić wiele pytań, na które nie ma gotowych i prostych odpowiedzi, a ich poszukiwanie z pewnością przekracza ramy niniejszego opracowania. Spróbujmy jednak wymienić najważniejsze pytania, podkreślając przy tym główne dylematy, przed którymi stoi polskie krajoznawstwo w drugiej dekadzie XXI w. Za takie należy uznać m.in.:

1. Co w XXI w. oznacza pojęcie „krajoznawstwo”? Czy nadal można mówić o jego trzech warstwach znaczeniowych: funkcjonalnej, instytucjonalnej i kulturowo-społecznej? Czy w realiach globalnej gospodarki rynkowej i dążenia do komercjalizacji niemal wszystkiego ma rację bytu tego typu ruch społeczny? Czy w dobie indywidualizacji zachowań, niechęci do zrzeszania się, liberalizacji zasad i szerokiego poparcia dla wszelkich deregulacji jest jeszcze miejsce (zapotrzebowanie) na grupowe formy aktywności turystyczno-krajoznawczej? A może krajoznawstwo po prostu zmierza w stronę nieinstytucjonalnych form?

2. Jaką rolę powinno odgrywać krajoznawstwo w „erze Facebooka” – świecie globalnych mediów i nowoczesnych technologii? Czy wobec coraz łatwiejszego dostępu do nieograniczonych zasobów informacji o świecie

cie tradycyjne gromadzenie wiedzy o kraju nie jest już anachroniczne? Na ile atrakcyjne, zwłaszcza dla młodych ludzi, mogą być wycieczki krajoznawcze, prelekcje, konkursy? Czy mogą one skutecznie konkurować z atrakcyjną komercyjną ofertą spędzania wolnego czasu?

3. Jakimi metodami prowadzić dziś działalność dokumentacyjną, popularyzatorską i szkoleniową? Postęp cywilizacyjny z pewnością wymusza modyfikację działań, ale które z nowych form okazują się najbardziej skuteczne? W jaki sposób efektywnie wykorzystywać w działalności krajoznawczej nowe technologie i formy turystyki (np. zwiedzanie interaktywne, z fabułą, rekonstrukcje historyczne)?

4. Czy we współczesnym modelu patriotyzmu jest miejsce dla krajoznawstwa? A jeśli tak, to jakie? Krajoznawstwo buduje mądry, bo oparty na rzetelnej wiedzy (a nie na przesądach, stereotypach czy uprzedzeniach) patriotyzm. Uczy umiłowania ziemi ojczystej, szacunku do przyrody, rodzimjej kultury, historii, języka. Czy jednak w dzisiejszych czasach istnieje zapotrzebowanie na „pozytywistyczny” patriotyzm przejawiający się w takich drobnych czynach, jak np. dbałość o przestrzeń publiczną, uczciwe płacenie podatków, troska o poprawność języka ojczystego? Czy raczej poklask zyskuje patriotyzm „romantyczny”, objawiający się jedynie w warstwie werbalnej (wzniosłe hasła) i obrzędowej (rytualna celebracja kolejnych rocznic i świąt państwowych)?

5. Jak wyważyć optymalne proporcje pomiędzy wartościami edukacyjno-wychowawczymi a powszechnym dążeniem do rozrywki i zabawy? Od zarania jednymi z najważniejszych celów krajoznawstwa było zdobywanie i przekazywanie wiedzy oraz kreowanie pożądanych postaw wobec ludzi i kraju. Są to zadania wymagające wysiłku, pracy nad sobą, zdyscyplinowania, poświęcenia itd., a więc cech właściwie obcych typowym społeczeństwom postmodernistycznym, nastawionym głównie na ciągłe poszukiwanie przyjemności, łatwej rozrywki, beztroskich uciech, wieczną pogoń za nowością, ekscytacją i zaskoczeniem. Czy w tej sytuacji możliwy jest jakiś kompromis?

6. Jakie są relacje krajoznawstwa z masową turystyką poznawczą? Dynamiczny w ostatnim czasie wzrost podróży nastawionych na zwiedzanie określa się mianem turystyki poznawczej lub krajoznawczej. Tylko czy rzeczywiście są to synonimy? Czy w ogóle można używać tych terminów w odniesieniu do wyjazdów setek tysięcy osób, nieprzygotowanych merytorycznie, nieposiadających podstawowej wiedzy, „zaliczających” w ścisiku i pośpiechu znane z mediów atrakcje (obiekty, wydarzenia), tylko po to, by pochwalić się na Facebooku kolejnym *selfie* na prestiżowym (egzotycznym) tle. Czy tego typu podróże mają jeszcze coś wspólnego z krajoznawstwem?

7. Czy istnieje konflikt pomiędzy tradycyjnym a nowoczesnym pojmowaniem krajoznawstwa? Postawione na wstępie (celowo trochę przerysowane i prowokacyjne) pytania wskazują, że we współczesnym krajoznawstwie dużo się dzieje, dużo się zmienia, a procesy te wywołują określone napięcia i tarcia, są różnie interpretowane i oceniane. Istotna byłaby rzetelna identyfikacja, czego dotyczą te antagonizmy oraz jak silne są to konflikty. Czy

mamy do czynienia z okresem przesilenia w toku naturalnej ewolucji krajoznawstwa, czy też rozpoczyna się zupełnie nowa era w historii tego ruchu społecznego?

Celem artykułu jest próba krytycznego spojrzenia na zjawiska i procesy zachodzące aktualnie w polskim krajoznawstwie. Dlatego też w pracy dokonano zestawienia najważniejszych wydarzeń w dziejach krajoznawstwa, poddano analizie ewolucję definicji i zakresu pojęcia krajoznawstwa w latach 1909–2016, omówiono miejsce krajoznawstwa w hierarchii poznawania przestrzeni geograficznej, przedstawiono relacje krajoznawstwa z turystyką i rekreacją, a także wskazano na najważniejsze różnice pomiędzy „tradycyjnym” a „nowym” krajoznawstwem.

Krajoznawstwo w Polsce – krótki rys historyczny

Prapoczątków polskiego krajoznawstwa można doszukiwać się już w średniowieczu, renesansie i baroku, choćby w działalności kronikarzy przedstawiających dzieje ziem polskich, uczonych opracowujących monografie historyczno-geograficzne kraju, kartografów sporządzających mapy czy magnatów opisujących w pamiętnikach swoje podróże. Działalność ta miała jednak na celu wyłącznie gromadzenie wiedzy o kraju (nierzadko dodatkowo wzbogaconej o konfabulacje autorów) i przekazywanie jej kolejnym pokoleniom (często z założonym przesłaniem, np. gloryfikacją władcy). W następnych epokach (oświeceniu, romantyzmie) działalność prekursorów krajoznawstwa nabrała zabarwienia bardziej ideowego – służyła edukacji i wychowaniu społeczeństwa, budowaniu tożsamości narodowej, zabezpieczaniu pamiątek związanych z historią kraju, ale także naukowemu poznawaniu ziem polskich (por. Prószyńska-Bordas 2016).

Kształtowanie się zorganizowanego ruchu krajoznawczego nierozzerwalnie związane jest z powstaniem pierwszych organizacji turystycznych na ziemiach polskich: Towarzystwa Tatrzańskiego (1873 r.)¹ i przede wszystkim Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (1906 r.). W ciągu następnych 110 lat krajoznawstwo polskie wielokrotnie się zmieniało, przeżywało czasy prosperity i zastoju, okresy charakteryzujące się specyficzną działalnością. Nawiązując do ogólnej historii Polski można wyróżnić:

- **okres zaborów** (do 1918 r.) – szczególny nacisk kładziono na aspekty edukacyjne i patriotyczne, przypomnianie czasów świetności I Rzeczypospolitej, ratowanie pamiątek przeszłości – narodowych relikwii,
- **okres II Rzeczypospolitej** (dwudziestolecie międzywojenne, 1918–1939) – kontynuacja wątków edukacyjno-patriotycznych, popularyzacja wiedzy o kraju, wspieranie integracji nowo powstałego państwa,
- **okres PRL** (1945–1989) – z jednej strony: zarzucenie tradycji przedwojennych, unifikacja ruchu w ramach jednej organizacji (PTTK), ideologizacja

¹ Wśród głównych celów statutowych Towarzystwa Tatrzańskiego znalazły się m.in. badania naukowe, dokumentowanie zasobów, popularyzacja gór oraz ochrona przyrody.

krajoznawstwa, z drugiej strony: umasowienie, rozwój różnych form działalności dzięki wsparciu z budżetu państwa, poczucie wolności i oderwania od trudnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej,

- **okres po 1989 r.** – upadek krajoznawstwa masowego i turystyki socjalnej, trudności ekonomiczne w realiach gospodarki rynkowej, ale też: rozwój wielu inicjatyw oddolnych, odrodzenie regionalizmu, patriotyzmu lokalnego i dumy z „małych ojczyzn”, ochrona dziedzictwa narodowego (także mniejszości narodowych i etnicznych), a po wejściu Polski do Unii Europejskiej: troska o zachowanie tożsamości narodowej w europejskiej rodzinie, budowanie postaw otwartości i szacunku dla innych kultur.

Wybór najważniejszych, w przekonaniu autorów, wydarzeń w historii krajoznawstwa polskiego przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Kalendarium krajoznawstwa w Polsce
(wybrane fakty i wydarzenia)

Rok	Wydarzenie
1873	Powstaje Towarzystwo Tatrzańskie
1874	Początek działalności Centralnej Biblioteki Górskiej
1875	Początek przewodnictwa. Towarzystwo Tatrzańskie zorganizowało pierwszą służbę przewodnicką wśród górali, znających ścieżki i przejścia w Tatrach
1876	Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego. W Krakowie ukazał się tom I (rocznik) Pamiętnika Towarzystwa Tatrzańskiego. Był wydawany do 1920 r.
1880	Przewodnik po Warszawie. Ukazał się <i>Ilustrowany przewodnik po Warszawie</i> Wiktora Gomulickiego – poety, badacza dziejów Warszawy
1880-1902	W Warszawie wydano <i>Słownik geograficzny Królestwa Polskiego</i>
1885 sierpień	Wycieczka do Ogrodzieńca. Wycieczka Aleksandra Janowskiego i Władysława Podkowińskiego do ruin zamku w Ogrodzieńcu
1888	Powstaje Muzeum Tatrzańskie – pierwsze na ziemiach polskich muzeum regionalne
1900	Pierwsze publikacje przewodnikowe. Ukazały się dwa pierwsze tomiki <i>Wycieczek po kraju</i> Aleksandra Janowskiego (kolejne w 1901 r. i 1903 r.)
1903	Dzięki ofiarności społeczeństwa wykupiono z rąk austriackich Zamek Królewski na Wawelu
1906	Powstaje Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Powstaje Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości (działało do 1944 r.) Z inicjatywy Mieczysława Orłowicza we Lwowie uruchomiono Akademicki Klub Turystyczny
1907	Biblioteka PTK. W siedzibie PTK przy ul. Zgoda 8 z darów członków i sympatyków Towarzystwa oraz firm wydawniczych założono bibliotekę (od 1952 r. Centralna Biblioteka PTK, od 1986 r. nosi imię Kazimierza Kulwiecia). Pierwszym bibliotekarzem został Antoni Ojrzyński 2 czerwca – pierwsza zbiorowa wycieczka PTK (w Puszczy Kampinoskiej, na trasie Gniewniewice – Leoncin –Stara Dąbrowa)
1908	Powstają pierwsze placówki muzealne Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach, Ojcowie i Piotrkowie Trybunalskim Powołano Komisję Fotograficzną PTK
1909, 20 maja	Pierwsza wycieczka piesza. Pod przewodnictwem Aleksandra Janowskiego odbyła się pierwsza wycieczka piesza PTK od rogatki Jerozolimskich (ob. pl. Zawiszy) do Raszyna i Falent, dalej przemarsz do Włoch, skąd wrócono pociągiem do Warszawy. Uczestniczyło 349 osób

1910	Ukazał się pierwszy numer czasopisma krajoznawczego „Ziemia”. Redaktorem naczelnym i wydawcą (do 1914 r.) był Kazimierz Kulwiec We wsi Święta Katarzyna (Kieleckie) zostało otwarte pierwsze schronisko turystyczne PTK. Mieściło się w chałupie Andrzeja Janickiego Zatwierdzono Statut Tatrzańkiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego (TOPR), opracowany m.in. przez Mariusza Zaruskiego, Kazimierza Dłuskiego, Klemensa Bachledę i Leonarda Zielińskiego
1911	I Zjazd Miłośników Ojczystych Zabytków Sztuki i Historii Powołano Komisję Fizjograficzną, mającą na celu gromadzenie i opracowywanie materiałów naukowych z zakresu florystyki, faunistyki, geologii, antropologii, etnografii, archeologii, meteorologii i nauk pokrewnych
1912	Wystawa PTK „Krajobraz Polski” w Warszawie (największe wówczas osiągnięcie merytoryczne i artystyczne PTK)
1914	Przewodnik po Polsce. Nakładem PTK ukazała się część I przewodnika po Polsce pt. <i>Przewodnik po Królestwie Polskim</i>, cz. I: <i>Kieleckie i Radomskie</i>. Autorem był Stanisław Thugutt
1919 11-13 paźdz.	Zjazd towarzystw turystycznych. Z inicjatywy Ministerstwa Robót Publicznych w Krakowie odbył się I Zjazd towarzystw turystycznych, krajoznawczych i narciarskich z całej Polski oraz pokrewnych działań sportu w celu utworzenia związku towarzystw turystycznych. Zjazd został zorganizowany według projektu Mieczysława Orłowicza, kierownika Referatu Turystyki w Ministerstwie
1919	Polskie Towarzystwo Krajoznawcze podjęło się organizowania Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej
1920	„Orli Lot”. Sekcja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej Oddziału Krakowskiego PTK rozpoczęła wydawanie w Krakowie własnego organu pod nazwą „Miesięcznik krajoznawczy dla młodzieży” (redaktor naczelny: Leopold Węgrzynowicz). Pierwszy numer miał podwójną objętość (1–2, kwiecień–maj), trzeci numer (czerwcowy) otrzymał już nazwę „Orli Lot” (czasopismo ukazywało się w latach 1920–1939 i 1947–1950)
1923	„Wierchy”. Ukazał się pierwszy tom rocznika „Wierchy”, poświęconego górcom i góralszczyźnie, stanowiącego organ PTT (redaktor naczelny: Jan Gwalbert Pawlikowski)
1925, 30 maja	Konwencja turystyczna. Konwencja turystyczna została zawarta między Polską a Czechosłowacją. Ustalała pas terenu do swobodnego poruszania się turystów po obu stronach granicy według określonych zasad. Wybitny udział nad opracowaniem Konwencji mieli działacze PTT, zwłaszcza prof. Walery Goetel
1926	Wystawa fotograficzna z okazji 20-lecia PTK w salach Resursy Obywatelskiej w Warszawie
1927	Utworzono Komisję Kół Krajoznawczych pod przewodnictwem Leopolda Węgrzynowicza
1929	I Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu
1930	„Polska wystawa turystyczna” zorganizowana w Warszawie przez Polski Touring-Klub
1935	Ustanowienie Górskiej Odznaki Turystycznej (GOT) w celu zachęcenia do poznawania gór przez zdobywanie punktów za przejścia określonych tras górskich
1946	Wystawa objazdowa „Piękno Ziemi Odzyskanych w fotografii” (była prezentowana przez blisko dwa lata w 17 miastach Polski)
1948	W ramach PTK utworzono Komisję Społecznej Opieki nad Zabytkami Kultury i Przyrody
1950	Z połączenia Polskiego Towarzystwa Tatrzańkiego i Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego powstało Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze
1959	Ustanowienie „Odznaki Turystycznej Ziemi Zachodnich” (jest uważana za najstarszą odznakę regionalną)
1965	Wydano pierwszy numer miesięcznika PTTK „Gościńiec” Ustanowiono Młodzieżową Odznakę Krajoznawczą
1966	I Ogólnopolskie Seminarium Fotografii Krajoznawczej PTTK
1968	Powołano pierwsze Regionalne Pracownice Krajoznawcze PTTK

1970	II Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy (Ogólnopolska Narada Krajoznawcza, która odbyła się w Gdańsku i Gdyni, a która – poza nazwą – spełniała wszystkie warunki kongresu) Uchwalono „Ogólnopolski program krajoznawczy”
1971	I Centralny Zlot Aktywu Krajoznawczego (CZAK) – Brygiel nad Wigrami (obecnie Centralny Zlot Krajoznawców) Z inicjatywy prezesa Oddziału PTTK w Golubiu-Dobrzyniu, dyrektora zamku golubskiego Zygmunta Kwiatkowskiego odbył się I Krajowy Konkurs Krasomówczy Przewodników PTTK
1972	Ogólnopolski Młodzieżowy Turniej Turystyczno-Krajoznawczy PTTK (OMTTK PTTK) I Forum Fotografii Krajoznawczej (odbywające się do dziś, będące jedynym gremium mianującym instruktorów fotografii krajoznawczej PTTK) Ustanowienie trzystopniowej Odznaki Fotografii Krajoznawczej
1974	Powstanie przy Zarządzie Głównym PTTK Komisji Fotografii Krajoznawczej
1975	Ustanowienie Odznaki Krajoznawczej w celu popularyzacji walorów krajoznawczych Polski i zachęcania do ich systematycznego poznawania Ustanowienie Plakietki Zbiorów Krajoznawczych oraz Ekslibrisu Krajoznawcy Bibliofila Powołanie Zakładu Wydawniczo-Propagandowego PTTK, który m.in. przejął wydawanie „Gościńca” oraz „Ziemi”
1976	I Krajowy Konkurs Krasomówczy Młodzieży Szkół Średnich
1979	Powołano Podkomisję Kolekcjonerstwa Krajoznawczego przy Komisji Krajoznawczej ZG PTTK
1980	III Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy odbył się w Płocku Powstaje „Krajoznawczy program turystyki na lata 1980–1990” Rezolucja proklamująca rok 1980 „Rokiem Kultury Turystycznej”
1982	Zakład Wydawniczo-Propagandowy PTTK przekształcono w Wydawnictwo PTTK „Kraj”
1984	Rozpoczęto akcję inwentaryzacji krajoznawczej Polski
1985	Ogólnopolski Konkurs Krasomówczy Dzieci i Młodzieży Szkół Podstawowych
1987	I Ogólnopolski Przegląd Książki Krajoznawczej i Turystycznej przeprowadzony z inicjatywy białostockich działaczy PTTK początkowo jako triennale (od 1994 r. Konkurs organizowany jest w Poznaniu, od 1996 r. co roku, przez Wielkopolski Klub Publicystów Krajoznawczych)
1988	Powstaje Centrum Fotografii Krajoznawczej PTTK z siedzibą w Łodzi (od 2011 r. im. Waldemara Dońca)
1990	IV Kongres Krajoznawstwa Polskiego w Opolu
1992	Powstaje Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK (COTG PTTK) w Krakowie kierujący się hasłem „Wszystko o górach, wszystko dla gór”
1993	Ogólnopolski Młodzieżowy Konkursy Krajoznawczy „Poznajemy Ojcowiznę” Z okazji XIII Walnego Zjazdu PTTK w Poznaniu ukazuje się pierwszy wykaz (kanon) obiektów krajoznawczych w Polsce, stanowiący część Regulaminu Odznaki Krajoznawczej
2000	V Kongres Krajoznawstwa Polskiego w Gnieźnie Ukazuje się „Kanon krajoznawczy Polski” pod red. W. Łęckiego Ogólnopolski Konkurs Krasomówczy Młodzieży Gimnazjalnej
2006	100. rocznica powstania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Digitalizacja „Ziemi” Ogłoszenie konkursu „Z historii tradycji turystyki i krajoznawstwa w Polsce”
2008	Rozpoczęcie tworzenia zasobów cyfrowych Centralnej Biblioteki PTTK i Regionalnych Pracowni Krajoznawczych PTTK
2010	VI Kongres Krajoznawstwa Polskiego w Olsztynie Ukazuje się „Kanon krajoznawczy województwa wielkopolskiego” pod red. W. Łęckiego jako pierwszy kanon krajoznawczy województwa
2016	Rok Krajoznawstwa Polskiego w PTTK

Źródło: opracowanie autorów na podstawie różnych źródeł, m.in. T. Maczubski (2003), A. Czarnowski (2006), *Studia i materiały...* (2006, 2009, 2010, 2011, 2013).

Jak już wspomniano, krajoznawstwo w Polsce wielokrotnie modyfikowało swój charakter, zakres i formy działania, dostosowując się do zmieniających się realiów polityczno-społeczno-gospodarczych. Zmiany te zachodziły zarówno w sposób naturalny, ewolucyjny, jak też były efektem celowych, wcześniej zaplanowanych działań. Swoistą busolą, wskazującą wszystkim krajoznawcom kierunki rozwoju i szczególnej aktywności na najbliższe lata są Kongresy Krajoznawstwa Polskiego. Pierwszy z nich odbył się w Poznaniu w 1929 r., następny dopiero po ponad 40 latach w Gdańsku i Gdyni. Od 1970 r. Kongresy organizowane są regularnie co 10 lat w różnych miastach kraju. Są to ogólnopolskie spotkania aktywistów, działaczy i przodowników krajoznawstwa oraz naukowców zajmujących się regionalizmem (m.in. geografów, etnografów, historyków, filologów, kulturoznawców). Stanowią najważniejsze forum wymiany myśli i dyskusji szerokiego gremium specjalistów nad aktualnymi trendami i zjawiskami oraz problemami stojącymi przed polskim krajoznawstwem. Każdy z dotychczasowych Kongresów miał własne hasło przewodnie, które wynikało z aktualnej sytuacji ruchu i całego kraju. Szczegółową problematykę tych spotkań przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Kongresy Krajoznawstwa Polskiego

Lp.	Data i miejsce	Hasło przewodnie	Konkluzje/przesłania
I	12–13.07. 1929 r. Poznań	Poznaj swój kraj, ojczyźnie służ	Kongres miał stać się stymulatorem do poznania samych siebie, człowieka i jego pracy. Proponował przyjęcie krajoznawstwa jako podstawy wychowawczej w szkole. Obradom sekcyjnym i plenarnym towarzyszyła myśl, która do dzisiaj nie straciła na wartości: „Pamięć o wczoraj, aktywność na dziś i troska o jutro”.
II	17–18.05. 1970 r. Gdańsk i Gdynia	Krajoznawstwo szkołą patriotycznego wychowania	Dyskusja licznie zgromadzonej kadry naukowej i wybitnych krajoznawców podczas gdańskiego kongresu wskazały na potrzebę organizacji tego typu przedsięwzięć co 10 lat. Uczestnicy Kongresu podkreślili zwłaszcza konieczność: – rozwijania wszelkiej działalności związanej z „krajoznawstwem współczesnym”, – dążenia do tego, aby krajoznawstwo stało się główną treścią programową turystyki.
III	11–13.04. 1980 r. Płock	Polska naszych dni	Czołowym zagadnieniem obrad był związek krajoznawstwa z kulturą. Źródłem krajoznawstwa jest kultura narodowa, życie ludzi i tradycje walk o społeczne i narodowe wyzwolenie, kultura ludowa i folklor, przyroda polska i rozwój kraju. Stwierdzono, że krajoznawstwo powinno być głównym akcentem każdego przedsięwzięcia turystycznego. Dorobkiem merytorycznym stał się „Krajoznawczy program turystyki na lata 1980–1990” oraz rezolucja proklamująca rok 1980 „Rokiem Kultury Turystycznej”.
IV	07–09.09. 1990 r. Opole	Krajoznawstwo u progu XXI wieku	Wszelkie ustalenia podjęte podczas kongresu przedstawione zostały w „Rezolucji”, w której m.in. wyraźnie zaakcentowano nadchodzący przełomowy okres w dziejach narodu, konieczność większego zaangażowania polskiego krajoznawstwa w życie społeczeństwa oraz mądrego przygotowania do zetknięcia się Polaków z Europą bez granic.

V	08–10.09. 2000 r. Gniezno	Krajoznawstwo źródłem tożsamości narodowej	W „Rezolucji programowej”, którą przyjęto na zakończenie obrad, znalazły się m.in. takie zagadnienia, jak: – krajoznawstwo – źródło tożsamości narodowej i narzędzie kształtowania postaw patriotycznych, dające możliwość harmonijnego rozwoju człowieka niezależnie od jego statusu, – pobudzanie i pogłębianie dumy z bogactwa i głębi kultury Polski, która była przez wieki terenem zetknięcia się kultur Wschodu i Zachodu, – konieczność ochrony krajobrazu Polski oraz uczestniczenia w ochronie europejskiego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, – przełomowe znaczenie nadchodzącego okresu dla Polski – konieczność większego zaangażowania krajoznawstwa w życie społeczne, – potrzeba mądrego przygotowania Polaków do spotkania z „Europą bez granic”, – turystyka i krajoznawstwo – trwały element w programach samorządów terytorialnych.
VI	09–12.09. 2010 r. Olsztyn	Polska w europejskiej rodzinie. Przenikanie kultur, idei, wartości. Powinności krajowców	Obrady Kongresu ukazały trwałą tysiącletnią obecność naszego kraju i narodu w kulturze europejskiej. Świadomość europejska to także rozumienie polskiego wkładu w kształtowanie kultury kontynentu, rozumienie wspólnoty dziejów i dojrzały wybór form koegzystencji. Poznanie dziejów Ziemi Ojczystej uświadamia fakt wspólnego trwania z narodami Europy Środkowej, jest zarazem lekcją wzajemnego szacunku i tolerancji. Krajoznawstwo to proces edukacji społecznej, źródło humanizacji społeczeństwa, budzenie wrażliwości i poczucia odpowiedzialności wobec środowiska przyrodniczego oraz szacunku dla pamiątek przeszłości. Szczególną uwagę w pracy krajoznawczej należy poświęcić dzieciom i młodzieży. W dorosłym życiu istotne miejsce zajmują krajobrazy lat dziecięcych i młodzieńczych. To wówczas kształtuje się pierwsze poczucie patriotyzmu i tożsamości kulturowej, dlatego też należy wspierać wszelkie działania zmierzające do rozwijania zainteresowań turystyką i krajoznawstwem w polskich rodzinach i szkołach.

Źródło: opracowanie autorów na podstawie archiwalnych numerów „Ziemi” (1929, 1970, 1980, 1990, w wersji elektronicznej: <http://www.ziemia.centralnabibliotekaptk.pl> oraz papierowej: „Ziemia” 2010).

Krajoznawstwo – ewolucja definicji i zakresu pojęcia

Pojęcie „krajowstwo” starano się zdefiniować zaraz po powstaniu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w 1906 r. Jedną z pierwszych prób podjął w 1909 r., a następnie w 1928 r. Ludomir Sawicki, określając je jako ruch społeczny oraz dział geografii pozwalający zrozumieć krajobraz. W ciągu długiej i złożonej historii krajoznawstwa powstawały następne definicje, próbujące oddać aktualny charakter tego niezwykle elastycznego i dynamicznego zjawiska. W związku z tym w kolejnych dekadach pojawiały się różne wyjaśnienia tego pojęcia, akcentujące inne – ważne w danym okresie – aspekty, formy i cele działalności krajoznawczej.

Tabela 3. Cechy i atrybuty krajoznawstwa w świetle definicji i określeń z lat 1909–2016

Cechy i atrybuty Źródła definicji i określeń (chronologicznie)	gromadzenie wiedzy zbiór (źródło) informacji	ruch społeczny	własny kraj	popularyzacja wiedzy	własny region	wędrówki, wycieczki, formy turystyki	różne dziedzinny wiedzy	zachowanie dziedzictwa	dział geografii	zrozumienie krajobrazu	działalność kulturalna	działalność praktyczna	idea, postawa
1. Sawicki L. (1909, 1928)	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
2. Nałkowski W. (1910)	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
3. <i>Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna</i> (1930)	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-
4. Patkowski A. (1935)	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
5. <i>Międzynarodowy słownik turystyczny</i> (1961)	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
6. <i>Wielka encyklopedia powszechna</i> (1965)	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
7. Czarnowski A. (1969)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. <i>Słownik języka polskiego PWN</i> (1978)	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
9. <i>Krajoznawczy program turystyki...</i> (1980)	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-
10. Komisja Krajoznawcza PTTK	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-
11. Kruczek Z. (1997)	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
12. <i>Nowy leksykon PWN</i> (1998)	+	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-
13. Mazurski K. (2008)	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
14. Kruczek Z., Kurek A., Nowacki M. (2012)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15. <i>Inny słownik języka polskiego PWN</i> (2014)	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
16. Prószyńska-Bordas (2016)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+
Liczba wskazań	12	10	9	8	7	6	4	2	1	1	1	1	1

Źródło: opracowanie autorów na podstawie różnych źródeł,
m.in.: W. Lipniacki (1985), Z. Kruczek i in. (2012), H. Prószyńska-Bordas (2016).

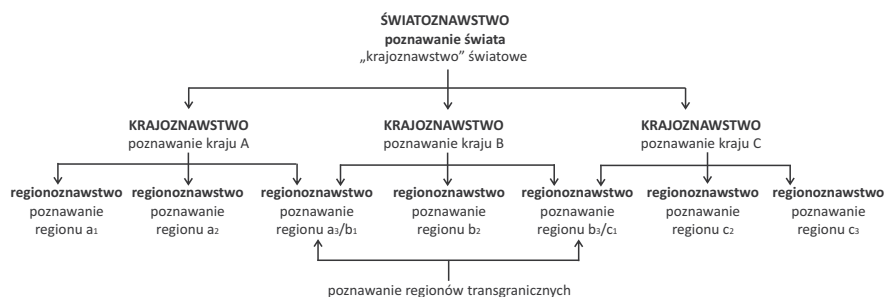
Analizując 16 wybranych źródeł definiujących i dokładniej charakteryzujących pojęcie „krajoznawstwo” (tab. 3), można zauważyć, że jego cechami przewodnimi są: **ruch społeczny** (10 wskazań), którego działalność koncentruje się na **gromadzeniu wiedzy** (12) dotyczącej **własnego kraju** (9), ewentualnie **regionu** (7) oraz jej **popularyzacja** (8). Część określeń zwraca uwagę na podstawową formę aktywności krajoznawczej, jaką są wycieczki i inne formy turystyki (6), a także multidyscyplinarność czy interdyscyplinarność wiedzy, jaką obejmuje (4). Tylko nieliczne definicje odwołują się do tak istotnych zagadnień, jak zachowanie dziedzictwa, a pojedyncze traktują krajoznawstwo

jako działalność kulturalną czy praktyczną. Interesujące jest przy tym podejście H. Prószyńskiej-Bordas (2016), która krajoznawstwo uznaje także za swobodną postawę, a nawet ideę.

Światoznawstwo – krajoznawstwo – regionoznawstwo

Niezależnie od spotykanych w polskiej literaturze definicji „krajoznawstwa” (m.in. Kruczek i in. 2012, Prószyńska-Bordas 2016), w których kładziony jest nacisk zarówno na poznawczą aktywność człowieka, jak i na jej formalno-organizacyjny (instytucjonalny) charakter, wciąż występują problemy z pełnym i nowoczesnym rozumieniem tego ważnego terminu. Być może wynika to z faktu, że w języku polskim właściwie używane jest jedynie pojęcie „krajoznawstwo”, niezależnie od wielkości obszaru (przestrzeni), którego dotyczy. W innych językach występuje wyraźne rozróżnienie tego, co „bliższe – mniejsze” (np. niem. *die Heimatkunde*, ros. *krajowiedienije*) od tego, co „dalejsze – większe” (np. niem. *die Landeskunde*, ros. *stranowiedienije*). Być może uzasadnione byłoby leksykalne rozróżnienie w języku polskim podobnej aktywności w zależności od obszaru, którego dotyczy.

Zagadnienie to można rozpatrywać w dwóch kontekstach. Pierwszy to rozumienie pojęcia „krajoznawstwo” *sensu largo*, które obejmuje zarówno poznawanie regionu, kraju, ale także świata. W drugim, węższym znaczeniu (krajoznawstwo *sensu stricto*) dotyczy jedynie kraju zamieszkania krajoznawcy (rys. 1).

Rys. 1. Miejsce krajoznawstwa w hierarchii poznawania przestrzeni geograficznej

Źródło: opracowanie autorów

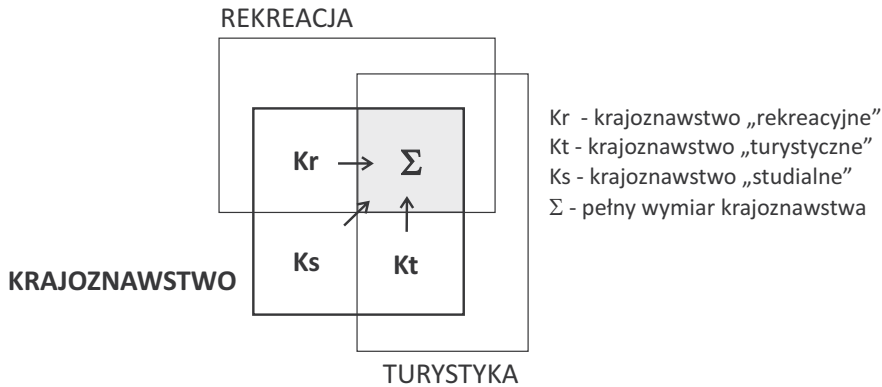
Przy takim rozróżnieniu należałoby wyodrębnić:

- **światoznawstwo** – związane z poznawaniem różnych regionów świata z wyłączeniem kraju ojczystego, dla którego zarezerwowane byłoby określenie „krajoznawstwo”. Wśród znanych „światoznawców” polskich można tym kontekście wymienić m.in.: A. Fiedlera, E. Dzikowską i T. Halikę, W. Cejrowskiego, M. Wojciechowską, B. Pawlikowską;
- **krajoznawstwo** – związane z poznawaniem własnego kraju, ojczyzny, być może w różnych granicach historycznych, z wyraźnym ładunkiem treści patriotycznych (np. A. Janowski, M. Orłowicz, K. Denek, W. Łęcki);

- **regionoznawstwo** – związane z poznawaniem wybranych części (geograficznych, historycznych, etnograficznych) kraju, określanych często mianem „małych ojczyzn” (w tym również regionów o charakterze transgranicznym).

Krajoznawstwo a turystyka i rekreacja

Nie wdając się w szczegółowe definiowanie pojęć: turystyka, rekreacja i krajoznawstwo, ale przyjmując ich intuicyjne rozumienie, można podjąć próbę wskazania relacji pomiędzy krajoznawstwem a pozostałymi dwoma terminami. Przyjmując za podstawę rozważań schemat zaprezentowany na rysunku 2, wyróżniono trzy zasadnicze sfery funkcjonowania krajoznawstwa jako całości (zarówno w kontekście poznawczym, jak i instytucjonalnym).

Rys. 2. Aspekty krajoznawstwa

Źródło: opracowanie autorów

Należą do nich:

- **krajoznawstwo „rekreacyjne”** – związane z działalnością poznawczą w przestrzeni życia codziennego, polegające na realizacji celów krajoznawstwa w ramach codziennej rekreacji w najbliższym otoczeniu (krótki czas wolny);

- **krajoznawstwo „turystyczne”** – polegające na celowym organizowaniu wyjazdów poznawczych (w średnim i długim czasie wolnym) w przestrzenie zewnętrzne bliższe (region) i dalsze (kraj); ten aspekt jest najbliższy intuicyjnemu (powszechnemu) rozumieniu pojęcia „krajoznawstwo” o charakterze ogólnym;

- **krajoznawstwo „studialne”** – polegające na gromadzeniu informacji krajoznawczych (m.in. przyrodniczych, geograficznych, historycznych, etnograficznych) w ramach działań o charakterze kameralnym (np. kwerendy literaturowe, badania archiwalne, analiza kartograficzna) oraz ich udostępnianiu, uprzystępnianiu i promowaniu (przygotowywanie publikacji, organizowanie wystaw i prelekcji krajoznawczych, tworzenie stron internetowych o swojej miejscowości/regionie itp.).

Dopiero suma wymienionych elementów daje pełny obraz zakresu pojęcia „krajoznawstwo”, którego w żaden sposób nie można utożsamiać z tym, co w literaturze przedmiotu jeszcze niedawno rozumiane i określane było jako „turystyka krajoznawcza”.

Przedstawione rozważania skłaniają do wniosku, że krajoznawstwo jest zjawiskiem bardzo złożonym i wieloaspektowym, ściśle związanym zarówno z aktywnością rekreacyjną, jak i turystyczną, z „wyjściem w teren” i „studiami gabinetowymi” (pracą kameralną, pracą za biurkiem), z formami zorganizowanymi (instytucjonalnymi) i działalnością indywidualną. Warto jednak przy tym podkreślić, że ma zarówno pewne cechy ogólne, niezależne od charakteru podejmowanej aktywności, jak i cechy swoiste, ściśle powiązane tylko z działalnością rekreacyjną bądź turystyczną (tab. 4).

Tabela 4. Krajoznawstwo i jego relacje z rekreacją i turystyką

W odniesieniu do	Krajoznawstwo		
	Cechy ogólne	Cechy swoiste	
		jako forma rekreacji	jako forma turystyki
Czasu wolnego	– realizowane poza obowiązkami rodzinnymi, zawodowymi i społecznymi	– w czasie wolnym (krótszym) codziennym i weekendowym	– podczas weekendów, urlopów/wakacji (czas wolny dłuższy)
Przestrzeni	– aktywne podejście do przestrzeni – poznawanie tego wszystkiego, co znajduje się w przestrzeni – interpretacja dziedzictwa	– koncentracja przestrzenna w (na) miejscu (regionie) zamieszkania – zainteresowanie „małą ojczyzną”	– przemieszczanie się w przestrzeni, pokonywanie odległości – rozproszenie przestrzenne – zainteresowanie krajem ojców i losami przodków
Poznania	– kontakt ze środowiskiem przyrodniczym i społeczno-kulturowym (wycieczki) – prace studialne (kameralne) – głębokie i trwałe przywiązanie do przedmiotów poznania	– poznawanie najbliższego otoczenia (regionoznawstwo) – emocje, patriotyzm lokalny	– poznawanie obszarów bardziej odległych (krajoznawstwo, światoznawstwo,) – emocje, poczucie dumy narodowej – poszukiwanie poloników poza granicami kraju
Efektów działalności	– tworzenie nowych wartości poznawczych, edukacyjnych i wychowawczych – upowszechnianie nabytej wiedzy i doświadczeń	– porządkowanie i powiększanie wiedzy o własnej miejscowości i regionie, – kształtowanie odpowiednich postaw wobec przestrzeni i ludzi – budowanie tożsamości regionalnej	– porządkowanie i powiększanie wiedzy o kraju i świecie – kształtowanie odpowiednich postaw wobec przestrzeni i ludzi (prośrodowiskowość, tolerancja) – budowanie tożsamości narodowej

Źródło: opracowanie autorów z wykorzystaniem W. Lipniacki (1985).

„Stare” i „nowe” krajoznawstwo

Istotą tradycyjnie rozumianego krajoznawstwa jest słynna triada: „poznać – zrozumieć – pokochać”. Zgodnie z nią każdy krajoznawca powinien dążyć

do zdobycia pełnej i wszechstronnej wiedzy o kraju, zrozumienia wyjątkowości i bogactwa jego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, by ubogacony w ten sposób wewnętrznie pokochać „mądrą miłością” swą Ojczyznę. Wyrazem tej miłości jest m.in. patriotyczna postawa, poczucie dumy z bycia Polakiem, ale też szanowanie i chronienie naszego dziedzictwa narodowego oraz dzielenie się z innymi swoją wiedzą o kraju.

Wśród zasadniczych celów krajoznawstwa W. Lipnicki (1985) wymienia tzw. cele swoiste (specyficzne, powszechnie kojarzące się z tą działalnością) i nieswoiste (dodatkowe). Do pierwszej grupy zaliczone zostały cele: poznawcze, dokumentacyjne i popularyzacyjne, do drugiej zaś cele: rekreacyjne, edukacyjne (w tym wychowawcze) i realizacyjne (techniczne, interwencyjne). Hierarchia (ważność) tych celów nie jest jednak stała, przyjęta raz na zawsze. Okazuje się, że może dość znacznie zmieniać się w czasie. W przeszłości były okresy, kiedy cele uznane wcześniej za pierwszorzędne musiały zejść na dalszy plan, ustąpić innym. Co więcej, nawet w tym samym czasie w działalności krajoznawczej na czoło wysuwane były jednocześnie różne cele, w zależności od potrzeb lokalnych społeczności, preferencji czołowych działaczy, dostępnych w terenie form działania itp. W efekcie powstawały różne nurty programowe w ramach tego samego, ale szerokiego i wewnętrznie zróżnicowanego, ruchu społecznego. Przykładowo, H. Prószyńska-Bordas (2016) w polskim krajoznawstwie okresu międzywojennego wyróżnia takie kierunki, jak: dokumentacyjny, wydawniczy, metodyczno-edukacyjny, regionalny, turystyczny, naukowy, ochroniarski, etniczny, morski i zagraniczny. Pluralizm i zmienność celów są więc niejako wpisane w charakter krajoznawstwa.

Dlatego zmian zachodzących aktualnie w polskim krajoznawstwie nie można uznać za nadzwyczajne. Są one po prostu wyrazem dostosowywania się krajoznawstwa do zmieniającej się rzeczywistości. Intuicyjnie czujemy, że rozwój gospodarki rynkowej, wejście Polski do Unii Europejskiej, procesy globalizacyjne czy wreszcie postęp technologiczny zachodzący we wszystkich dziedzinach życia muszą odcisnąć swoje wyraźne piętno na działalności krajoznawczej.

Na podstawie dostępnej literatury przedmiotu, wieloletniego doświadczenia praktycznego oraz bieżących obserwacji własnych autorki podjęła próbę zestawienia najważniejszych cech charakteryzujących „stare”, a może lepiej: „tradycyjne” i „nowe” krajoznawstwo. Wybrane aspekty tego zestawienia prezentuje tabela 5.

Tabela 5. Wybrane aspekty „starego” i „nowego” krajoznawstwa

Aspekt	Krajoznawstwo	
	„tradycyjne” („stare”)	„nowe”
Ludzie	- przewodnicy - instruktorzy krajoznawstwa - instruktorzy fotografii krajoznawczej	- interpretatorzy dziedzictwa - regionoznawcy

Wydarzenia	- wycieczki krajoznawcze - rajdy, zloty, zjazdy - autostop (wakacyjna akcja organizowana w latach 1958–1988) - Kongresy Krajoznawstwa Polskiego - konkursy krajoznawcze (krasomówcze, Poznajemy Ojcowiznę, Przegląd Książki Krajoznawczej i in.) - giełdy kolekcjonerskie - wystawy (wernisaże) - prelekcje, pogadanki	- <i>geocaching</i> - <i>questing</i> - tematyczne gry miejskie - turystyczno-rekreacyjne imprezy na orientację (TRInO) - żywa interpretacja dziedzictwa
Publikacje /wydawnictwa	- przewodniki, monografie, mapy, albumy krajoznawcze - periodyki krajoznawcze („Ziemia”, „Gościniec”, „Wędrownik”, „Gazeta Górska” i in.)	- strony internetowe - blogi i vlogi podróżnicze - media społecznościowe (<i>social media</i>) - digitalizacja zbiorów (biblioteki <i>online</i>)
Obrazy/widoki kraju	- przezroczone (slajdoteki) - malarstwo krajoznawcze - widokówki (pocztówki) - fotografia tradycyjna (analogowa) - filmy krajoznawcze	- fotografia cyfrowa - fotografia narracyjna (np. Gregora Crewdsona) - internetowe galerie zdjęć - e-kartki - wirtualne podróże w 3D (po obiektach, miastach, krajach) - multimedia
Kolekcjonerstwo	- znaczki i plakietki z imprez turystycznych, sportowych, kulturalnych itp. - okazy geologiczne (skały i minerały) - wyroby sztuki ludowej (Cepelia) – ozdoby, wycinanki, figurki, sztuka użytkowa - pamiątki patriotyczne - pocztówki (z krajobrazami, budowlami, mapami) - fotografie (odbitki i przezrocza) - przewodniki, mapy, foldery, czasopisma - ekslibrisy - znaczki pocztowe (filatelistyka)	- gadżety (magnesy obiektów, miejscowości; kubki...) - karty telefoniczne - numizmaty okolicznościowe
Muzealnictwo	- skanseny - muzea regionalne („małych ojczyzn”, profilowane - guzika, hymnu) - izby regionalne, wystawy	- muzea interaktywne - muzea narracyjne (np. Powstania Warszawskiego) - muzea bez eksponatów (np. Polin) - wirtualne kolekcje, wystawy (e-muzea) - digitalizacja zbiorów muzealnych
Odnaki krajoznawcze	- odznaka krajoznawcza Polski - regionalne odznaki krajoznawcze (województw, regionów, miejscowości) - odznaki tematyczne (np. obiektów UNESCO) - odznaki historyczne/wydarzeń (np. Walk nad Wartą 1939 r.)	- wirtualne odznaki - zdobywanie punktów, medali, trofeów, osiągnięcie kolejnych poziomów w komputerowych grach krajoznawczych
Szlaki turystyczne	Znakowane szlaki turystyczne (tematyczne, kulturowe): - historyczne (Bursztynowy, im. Hubala) - etnograficzne - archeologiczne - architektoniczne - przemysłowe (zabytków techniki) - biograficzne, literackie i filmowe - religijne (Drogi Jakubowe)	Wirtualne szlaki turystyczne: - wytyczone (np. w Internecie, materiałach informacyjnych), ale nieoznakowane w terenie - niewytyczone ani w przestrzeni wirtualnej, ani w rzeczywistej (zbiór punktów polecanych do odwiedzenia)

Instytucje krajoznawcze	- Centralna Biblioteka PTTK im. K. Kulwiecia - Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK w Krakowie - Centrum Fotografii Krajoznawczej PTTK w Łodzi, - muzea regionalne PTTK - Ośrodki Kultury Turystyki Górskiej - Regionalne Pracownie Krajoznawcze	- inicjatywy lokalne, organizacje pozarządowe i podmioty gospodarcze podejmujące w swej działalności tematykę krajoznawczą, realizujące projekty (także unijne) o charakterze krajoznawczym
Krajoznawstwo w szkole	- ogólnopolski konkurs krasomówczy - ogólnopolski Konkurs Krajoznawczy „Poznajemy Ojcowiznę” - Ogólnopolski Młodzieżowy Turniej Turystyczno-Krajoznawczy - szkolne koła turystyczno-krajoznawcze - konkursy wiedzy krajoznawczej o regionie, miejscowości	- Olimpiada Wiedzy o Turystyce

Źródło: opracowanie autorów na podstawie różnych źródeł i własnych doświadczeń.

Czy mamy zatem do czynienia z zupełnie nowym krajoznawstwem? Z pewnością nie – współczesne krajoznawstwo nie różni się jakoś zdecydowanie od „starego”, zwłaszcza pod względem treści, celów, założeń etc. Inne są natomiast jego formy i narzędzia realizacji, a przede wszystkim intensywność doświadczania, co wynika m.in. ze specyfiki postmodernistycznej rzeczywistości. Współczesny człowiek przywykł już tak bardzo do ciągłego „bombardowania” ze wszystkich stron przez mnogość różnorodnych bodźców, że ich brak odczuwa jako „pustkę”, „bezczynność”, „brak akcji”, które bardzo szybko prowadzą do obojętności i znudzenia. Przyzwyczajenia te uwidaczniają się w różnych sferach życia, nic więc dziwnego, że ujawniają się także w krajoznawstwie. Dlatego, aby było ono atrakcyjne dla dzisiejszych odbiorców, musi wyjść naprzeciw tym oczekiwaniom, stać się wielobodźcowe, na nowo rozbudzić zainteresowanie i zaangażowanie odbiorców.

Istotą nowoczesnego krajoznawstwa jest interpretacja dziedzictwa obszaru (miejscowości, regionu, kraju). Polega ona na odkrywaniu *genius loci* – wyjątkowości danego miejsca (jego niepowtarzalnej geografii, historii, współczesności), odsłanianiu ukrytego dla laika sensu zjawisk, wyjaśnianiu genezy obiektów i wydarzeń, a także różnorodnych, nie zawsze oczywistych, związków przyczynowo-skutkowych. W interpretacji dziedzictwa bardzo ważną rolę odgrywa nietatwa (bo oparta na szerokiej, interdyscyplinarnej wiedzy) umiejętność „czytania krajobrazu”. Krajoznawca potrafi wytłumaczyć, dlaczego Jura Polska zbudowana jest z białych skał, w jaki sposób lessy znalazły się na Lubelszczyźnie i skąd się wzięło powiedzenie: „Kazimierz Wielki piął wino u Esterki”. Wybitny krajoznawca potrafi przy tym nie tylko wyjaśnić problem na podstawie wiarygodnych, naukowych źródeł, ale także zaprezentować wyjaśnienie w postaci pasjonującej, wciągającej, niemalże sensacyjnej opowieści (ang. *storytelling*).

Coraz powszechniejszą formą uprzystępniania walorów krajoznawczych jest tzw. żywa interpretacja, której celem jest ożywienie obiektów, rekonstrukcja wydarzeń historycznych, pokazy i prezentacje, odtwarzanie typowych zajęć, obrzędów i tradycji przy wykorzystaniu technik aktorskich i replik kostiumów z epoki. Pozwala to na zdynamizowanie i sfabularyzowanie

przekazu krajoznawczego i – co najważniejsze – oddziaływanie na wszystkie zmysły i emocje odbiorców.

Burzliwa i niezwykle złożona historia Polski zawiera wiele trudnych, nie-dających się jednoznacznie ocenić, wydarzeń. Rzetelna interpretacja powinna jednak dążyć do obiektywnego, wyważonego w opiniach, przedstawienia faktów oraz zaprezentowania racji obu stron konfliktu (niejednokrotnie sprzecznych lub wzajemnie wykluczających się). Mimo to można przypuszczać, że niektóre tematy jeszcze długo będą wywoływać żywe emocje i gorące, nie-kończące się spory, a konsensus w ich ocenie prawdopodobnie nigdy nie zostanie osiągnięty².

Przy okazji powstaje też pytanie o granice twórczej interpretacji, zwłaszcza w jej najnowszych odsłonach (takich, jak np. rekonstrukcje historyczne, gry miejskie, rozszerzona rzeczywistość). Wydaje się, że obszar, w obrębie którego mogą działać interpretatorzy, wyznaczają cztery podstawowe granice:

- **prawda historyczna** – interpretacja nie może być sprzeczna z ustaleniami historyków, choć może, a nawet – dla ubarwienia przekazu – powinna wykorzystywać domysły, alternatywne teorie i koncepcje,
- **prawo** – interpretacja nie może łamać obowiązujących przepisów prawnych (dotyczących różnych aspektów tej działalności, np. przepisów ruchu drogowego, wykorzystania przestrzeni publicznej, mowy nienawiści),
- **etyka** – interpretacja musi uwzględniać względy etyczno-moralne, nie może nikogo obrażać, wykorzystywać nieprawdziwych, poniżających stereotypów czy ośmieszających dowcipów,
- **technologia** – na poziomie instrumentalnym interpretację ograniczają dostępne (możliwe do wykorzystania) urządzenia techniczne.

Stały postęp technologiczny sprawia jednak, że granice te szybko się przesuwają. To, co jeszcze wczoraj było niemożliwe, dziś jest już dostępne, a jutro stanie się standardem. Wśród nowych rozwiązań technologicznych stosowanych już dość powszechnie w krajoznawstwie należy wymienić: audioprzewodniki, geowizualizacje, mapy interaktywne, kioski multimedialne, panele informacyjne, fotokody (kody QR), hologramy, spektakle „światło i dźwięk”, komputerowe wizualizacje i rekonstrukcje, nawigację satelitarną, rzeczywistość wirtualną (VR) i rozszerzoną (AR). Osobne miejsce zajmują media elektroniczne, na czele z Internetem (strony www, portale społecznościowe, blogi itp.) i aplikacje na urządzenia mobilne. Wykorzystanie nowych technologii na niespotykaną wcześniej skalę oraz rosnące znaczenie serwisów społecznościowych, grupujących osoby o podobnych zainteresowaniach i umożliwiających szybkie interakcje między nimi spowodowały, że pojawił się już nawet termin „krajoznawstwo 2.0”. Należy zakładać, że w najbliższej przyszłości proces „technologizacji” krajoznawstwa będzie się jeszcze bardziej pogłębiać.

² Do tematów wzbudzających największe kontrowersje wypada zaliczyć m.in. działalność Krzyżaków (ikona niemieckiego rewizjonizmu vs. misja cywilizacyjna na Wschodzie), efekty unii brzeskiej (z punktu widzenia prawosławnych i unitów), dramatyczne dzieje Śląska (powstania śląskie, druga wojna światowa, okres PRL), stosunki polsko-ukraińskie (działalność UPA, rzeź wołyńska), reakcje Polaków na Holokaust, zasadność Powstania Warszawskiego i wiele innych.

Podsumowanie

Przedstawione w artykule rozważania prowadzą do konstatacji, że krajoznawstwo w Polsce jest wyjątkowym fenomenem trwającym niezmiennie już ponad 100 lat w bardzo różnych realiach polityczno-społeczno-gospodarczych. Oznacza to, że jego podstawowe przesłanie wciąż jest aktualne i ważne dla kolejnych pokoleń Polaków. Krajoznawstwo oczywiście nie jest zjawiskiem samoistnym, odizolowanym od rzeczywistości, w której przychodzi mu istnieć i funkcjonować. Zachowując główne założenia ideowe, ruch ten potrafi jednak modyfikować swoją misję, metody i formy działania. Wydaje się, że początek XXI w. jest właśnie okresem kolejnych istotnych przemian, które zachodzą dosłownie na naszych oczach, w wielu przypadkach osiągając już dość zaawansowaną formę.

Dzisiejsze krajoznawstwo jest więc:

- **multisensoryczne** (wielozmysłowe) – oddziałujące na wszystkie zmysły człowieka, nie tylko – jak to było tradycyjnie – na wzrok (oglądanie obiektów) i słuch (wysłuchanie komentarza), ale także smak (degustacje potraw regionalnych, poznawanie smaku różnych, niekoniecznie jadalnych, substancji, np. wody morskiej), węch (aromaty ziół, zapachy lasu, skoszonego siana, morskiej bryzy, ziemi po deszczu itp.) oraz dotyk (możliwość dotykania przedmiotów – doświadczania ich tworzywa, faktury, ciężaru, temperatury, ruchu powietrza itp.);
- **nasycone emocjami** – wypełnione odpowiednio dobranymi i zróżnicowanymi bodźcami wywołującymi prawdziwe, głębokie, niepowtarzalne wrażenia i uczucia (dążenie do multiplikacji przeżyć w jednostce czasu), co w konsekwencji powinno prowadzić do ogólnego zadowolenia (satysfakcji psychicznej) z podjętej aktywności;
- **interakcyjne** – w sposób naturalny wciągające uczestników do aktywności, działania, umownej gry, skłaniające („zmuszające”) do reagowania na zaistniałą (często specjalnie zaaranżowaną) sytuację;
- **przygodowe** – zapraszające do przeżycia wyjątkowej przygody, w pełni angażujące uczestników na poziomie fizycznym i psychicznym, pochłaniające bez reszty, zapewniające oderwanie od codziennych problemów (rzeczywistości), wykorzystujące siłę wyobraźni i świat fikcji (literackiej, filmowej, gier komputerowych);
- **multimedialne** – wykorzystujące wszelkie nowoczesne urządzenia i rozwiązania technologiczne, którymi posługuje się współczesny człowiek w celu stworzenia wielopoziomowego i atrakcyjnego przekazu krajoznawczego – krajoznawstwo nie może być anachroniczne pod względem technologicznym!

Konkludując, można powiedzieć, że krajoznawstwo powinno być nowoczesne w formie, ale tradycyjne w treści. Nadal niezmiernie ważne pozostają cele poznawcze, edukacyjne, wychowawcze, patriotyczne. Daje się jednak zauważyć pewne delikatne przesunięcie akcentów, inne, niż wcześniej, rozłożenie punktów ciężkości. O ile kiedyś krajoznawstwo polegało przede wszystkim na zdobywaniu wszechstronnej wiedzy o kraju ojczystym, a potem jej

udostępnianiu i upowszechnianiu, o tyle dziś – nie zarzucając wymienionych celów – większy nacisk kładzie się na wieloaspektowe doświadczanie, „przeżywanie” kraju. Jest to odzwierciedlenie szerszego (co znaczy: niemożliwego do uniknięcia) zjawiska – powszechnego w zachodnich społeczeństwach konsumpcyjnych dążenia do ekscytacji, rozrywki i zabawy. Chcąc tworzyć atrakcyjną ofertę krajoznawczą, nie można zapominać o tych tendencjach. Ważne jest jednak rozsądne wyważenie proporcji, tak by banalna rozrywka i zabawa nie przesłoniła walorów edukacyjno-wychowawczych aktywności krajoznawczej.

Wśród innych ważnych trendów we współczesnym krajoznawstwie, które mają swe źródła w ogólnych procesach cywilizacyjnych, należy jeszcze wymienić m.in.:

- dywersyfikację działań i konieczność dostosowania ich do potrzeb pluralistycznego społeczeństwa,
- profesjonalizację działalności krajoznawczej (m.in. adaptację sprawdzonych wzorców z zagranicy, transfer wiedzy w zakresie np. marketingu i zarządzania, długofalowe planowanie strategiczne, monitoring i ewaluację efektywności działań),
- europeizację tematyki – konieczność prezentacji dziedzictwa narodowego na tle Europy z uwzględnieniem zjawiska przenikania się kultur, budowanie dumy z wkładu Polski w kulturę europejską i światową,
- współpracę transgraniczną (łączenie sztucznie podzielonych regionów, wspólną z sąsiadami organizację wydarzeń krajoznawczych, integrację przygranicznych sieci szlaków turystycznych itd.),
- konkurencję z przemysłem czasu wolnego – rywalizację o zainteresowanie odbiorców poprzez promocję ambitniejszych form działalności w wolnym czasie, służących wszechstronnemu rozwojowi osobowości uczestników,
- zainteresowanie ekologią i ochroną przyrody, czy najogólniej ekorozwojem kraju (rozwojem gospodarczym z poszanowaniem środowiska),
- otwarcie na świat (możliwość swobodnego podróżowania, bez barier, co raz częściej także ekonomicznych),
- ożywienie kontaktów z Polonią (zainteresowanie polskim dziedzictwem poza granicami kraju, przyjazdy Polaków do kraju ojców itp.).

Krajoznawstwo nie raz już dowiodło, że jest zjawiskiem dynamicznym, elastycznie dopasowującym się do wielokrotnie zmieniającego się otoczenia. Wypada mieć tylko nadzieję, że po raz kolejny dostosuje się nowych realiów i wyzwań cywilizacyjnych współczesnego świata i nadal będzie owocnie służyć polskiemu społeczeństwu, odpowiadając na wiecznie żywą potrzebę doznawania wzruszeń w kontakcie z pięknem kraju ojczystego.

Bibliografia

- Czarnowski A., 1980, *Prace krajoznawcze z młodzieżą szkolną*, PTTK, Warszawa.
- Czarnowski A., 2006, *Słynni krajoznawcy*, Wyd. Inne, Warszawa.
- Inny słownik języka polskiego PWN*, 2014, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Krajoznawczy program turystyki na lata 1980–1990*, 1980, ZG PTTK, Warszawa.
- Kruczek Z., 1997, *Metodyka krajoznawstwa*, Wyd. AWF w Krakowie, Kraków.

- Kruczek Z., Kurek a., Nowacki M., 2012, *Krajoznawstwo. Teoria i metodyka*, Proksenia, Kraków.
- Lipniacki W., 1985, *Elementy teorii krajoznawstwa*, t. 1: *Krajoznawstwo jako działalność poznawcza*, Wyd. PTTK „Kraj”.
- Maczubski T., 2003, *Z dziejów turystyki w Warszawie. Kalendarium lata 1873–2003*, SKAUT.PL, Warszawa.
- Mazurski K. R., 2008, *Geneza i przemiany turystyki*, WSZ „Edukacja”, Wrocław.
- Międzynarodowy słownik turystyczny*, 1961, Międzynarodowa Akademia Turystyki, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Nałkowski W., 1910, *Krajoznawstwo i jego stosunek do geografii*, „Ziemia”, nr 2, s. 1–20.
- Nowy leksykon PWN*, 1998, A. Dyczkowski (red.), Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Patkowski A., 1935, *Krajoznawstwo*, [w:] Łempicki Z. (red.), *Świat i życie: zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury*, 3, Książnica Atlas, Warszawa-Lwów; www.pttk.pl/kznw/historia/index.php?co=krajoznawstwo
- Prószyńska-Bordas H., 2016, *Krajoznawstwo. Tradycja i współczesność*, Difin, Warszawa.
- Sawicki L., 1909, *Geografia a krajoznawstwo. Odczyt wygłoszony na posiedzeniu Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie dnia 10 listopada 1909 roku*, Drukarnia L. Bogusławskiego, Warszawa.
- Sawicki L., 1928, *Idea i organizacja krajoznawstwa w Polsce: wykład inauguracyjny w serii geograficznej, wygłoszony przed Polskim Radjo w Katowicach dnia 5 marca 1928*, Nakładem Księgarni Geograficznej „Orbis”, Kraków.
- Słownik języka polskiego PWN*, 1978, M. Szymczak (red.), PWN, Warszawa.
- Studia i materiały z dziejów krajoznawstwa polskiego*, t. 1, 2006, Komisja Historii i Tradycji Zarządu Głównego PTTK, Warszawa.
- Studia i materiały z dziejów krajoznawstwa polskiego. Od PTK do PTTK*, 2009, Komisja Historii i Tradycji Zarządu Głównego PTTK, Warszawa.
- Studia i materiały z dziejów krajoznawstwa Polskiego. PTTK w roku sześćdziesięciolecia*, 2010, Komisja Historii i Tradycji Zarządu Głównego PTTK, Warszawa.
- Studia i materiały z dziejów krajoznawstwa polskiego. Kontynuacja pracy krajoznawczej jako wartość kulturowa*, 2011, Komisja Historii i Tradycji Zarządu Głównego PTTK, Warszawa.
- Studia i materiały z dziejów krajoznawstwa polskiego*, t. 7, 2013, Komisja Historii i Tradycji ZG PTTK, Oficyna Wydawnicza „Wierchy” Centralnego Ośrodka Turystyki Górskiej PTTK w Krakowie, Kraków.
- Wielka encyklopedia powszechna*, 1965, t. 6, PWN, Warszawa.
- Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, 1930, Wyd. Gutenberga, Kraków.
- „Ziemia”, 1929, 1970, 1980, 1990, 2000, w wersji elektronicznej: www.ziemia.centralnabibliotekapttk.pl; 10.10.2016.
- Ziemia*, 2010, A. Gordon, E. Matusiak-Gordon (red.), ZG PTTK, Warszawa.

